

Uşaq ədəbiyyatının Süleyman Sani zirvəsi

Günəl Səfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi
E-mail: gunel84@yahoo.com

Annotasiya. Böyük demokrat, jurnalist, dramaturq, tanınmış müəllim, məşhur maarifçi S.S.Axundovun həyatı kimi, yaradıcılığı da çoxşaxəli, rəngarəng olmuşdur. Professional yaradıcılığa dram janrı ilə başlayan yazıçının bədii irsində uşaq əsərləri mühüm yer tutur. Bu baxımdan “Qorxulu nağıllar” silsiləsi xüsusi önəm kəsb edir.

S.S.Axundov uşaq və gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının böyük tərbiyəvi təsir gücünü nəzərə alaraq uşaqlar üçün 1912-1914-cü illərdə “Qorxulu nağıllar” adı altında “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əşrəf” hekayələrini yazmış, bu əsərlərlə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına forma, məzmun, üslub yenilikləri gətirmişdir. Bu hekayələr ilk dəfə “Məktəb” jurnalında dərc olunmuş, sonralar yazıçının müxtəlif kitablarına və antologiyalara daxil edilmişdir.

Məqalədə S.S.Axundovun uşaq mövzusunda yazdığı, uşaqların dünyagörüşünün zənginləşməsində, onlara əxlaqi dəyərlər aşılanmasında əhəmiyyətli rol oynayan əsərlər tədqiqata cəlb olunur, yazıçının uşaq ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər qeyd olunmaqla əsaslandırılır, “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan əsərlər barədə yığcam məlumat verilir, dəyərli ədəbiyyatşünasların fikirlərindən sitatlar gətirilir, əsərlərin müxtəlif nəşrləri arasındakı mühüm fərqlər nəzərə çatdırılır.

Belə nəticəyə gəlinir ki, Süleyman Sani Axundov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını folklor-didaktik mərhələdən realist-psixoloji mərhələyə keçirmiş, orijinal mövzu, dərin psixologizm və sosial tənqid gətirməklə bu sahənin əsl banisi olmuşdur. Onun “Qorxulu nağıllar” silsiləsi və “Qaraca qız” povesti bu gün də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassik zirvələrindən sayılır.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, hekayə, nağıl, yazıçı, sinfi ziddiyyətlər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.05.2026; qəbul edilib – 20.05.2026

Suleyman Sani – the pinnacle in children’s literature

Gunel Safarova

Doctor of Philosophy in Philology
National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi
E-mail: gunel84@yahoo.com

Abstract. The creativity of the great democrat, journalist, playwright, renowned teacher, and prominent educator S.S.Akhundov, like his life, was multifaceted and varied. Having begun his professional career in the drama genre, the writer devoted a significant place to children's works in his artistic legacy. In this regard, the “Scary Tales” series holds particular importance.

Considering the significant educational influence of children's literature on the development of the children and youth's worldview, S.S.Akhundov, between 1912 and 1914, created the series “Scary Tales”, which includes the stories “Ahmad and Maleyka”, “Abbas and Zeynab”, “Nureddin”, “Garaja Giz”, “Ashraf”. Through these works, the writer introduced important innovations to Azerbaijani children's literature in terms

of form, content and style. These stories were first published in the journal “Maktab”, and were later included in various books and anthologies of the author.

In the article, S.S.Akhundov's works on children's themes, which play an important role in enriching children's worldview and instilling moral values in them, are subjected to scholarly analysis; the innovations introduced by the writer into children's literature are identified and substantiated; brief information is provided about the works included in the “Scary tales” series; quotations from the opinions of prominent literary scholars are provided; significant differences between various editions of the works are highlighted. It is concluded that Suleyman Sani Akhundov transitioned Azerbaijani children's literature from its folkloric-didactic stage to the realistic-psychological one and he became the true founder of this field by introducing original themes, profound deep psychological insight, and social critique. His “Scary tales” series and the story “Garaca giz” are still considered classic pinnacles of Azerbaijani children's literature.

Keywords: children's literature, story, fairy tale, writer, class contradictions

Article history: received – 08.05.2026; accepted – 20.05.2026

Giriş / Introduction

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əsaslı keyfiyyət dəyişikliyi yaşamış, folklor ənənələrindən real həyat materialına, didaktik nağıllardan psixoloji dərinliyi olan realist nəsrə keçid baş vermişdir. Bu keçid təsadüfi deyildi: ədəbiyyatın müstəqil bir qol kimi formalaşması, məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, milli oyanış dövrünün ideyaları və yenitipli oxucu-uşaq kütləsinin meydana çıxması ilə şərtlənmişdi. Əgər əvvəlki dövrdə uşaq üçün nəzərdə tutulan əsərlər əsasən tərcümə və ya sadə əxlaqı təbliğ edən folklor adaptasiyaları idisə, XX əsrin əvvəllərində orijinal, Azərbaycan gerçəkliyindən qaynaqlanan, həm tərbiyəvi, həm də bədii cəhətdən yetkin əsərlərə ehtiyac yaranmışdı. Bu yeni mərhələnin ən parlaq nümayəndəsi və əslində banisi Süleyman Sani Axundov olmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Həyatı. Süleyman Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci il oktyabr ayının 21-də Şuşa şəhərində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuşdur. Doğulduğu ay, gün müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkildə qeyd olunmuşdur. Belə ki, bəzi mənbələrdə oktyabrın 3-ü, bəzilərdə sentyabrın 21-i, bəzilərdə oktyabrın 21-də anadan olduğu qeyd olunsa da, ədibin özü tərəfindən 1937-ci ildə yazılmış tərcümeyi-halından öyrənirik ki, o, 1875-ci il oktyabr ayının 21-də Şuşa şəhərində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuşdur.

Ailədə 4 uşaq – 3 oğlan, bir qız olmuşlar: Qəhrəman, Rüstəm, Süleyman və Mahtaban. Böyük qardaşı Qəhrəman uşaq ikən, atası Rzaqulu bəy isə Süleymanın anadan olmasından 2 ay sonra vəfat etdiyinə görə, ailənin yükü anası Dürnisə xanımın öhdəsinə düşmüşdür.

Süleymanın uşaqlığı Seyidli kəndində keçmişdir. Onun “Uşaqlıq həyatımdan xatirələr” adlı memuarından, Səfərəli bəy Vəlibəyovun qızı, Dürnisə xanımın nəvəsinin xatirələrindən öyrənirik ki, Süleymanın bədii zövqünün, dünyagörüşünün formalaşmasında Seyidli kəndinin zəngin təbiəti, orada eşitdiyi maraqlı söhbətlər, öyrəndiyi mahnılar, çoxlu bayatı, nağıl bilən anası Dürnisə xanımın böyük rolu olmuşdur. O, at minməyi, quş ovuna getməyi isə əmisi oğlu Tağıdan öyrənmişdir.

Süleymanın ailəsinə maddi kömək göstərən, onun və qardaşı Rüstəm Axundovun təlim-tərbiyəsi ilə bilavasitə məşğul olan Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında çalışan dayısı Səfərəli bəy Vəlibəyov olmuşdur. S.S.Axundov 10 yaşında olarkən, onun vasitəsilə Qori şəhərindəki

Zaqafqaziya seminariyasının hazırlıq kursuna, sonra türk şöbəsinin əsas sinfinə daxil olmuş, 8 il burada təhsil almış, 9 iyun 1894-cü ildə seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

Sonuncu sinifdə oxuyarkən növbətçi olduğundan ona çörək almaq tapşırılmış, inspektor onu çörəyin pulunun üstünə əlavə pul qoyub pulları mənimsəməkdə, fırıldaqçılıqda günahlandırmışdır. Bu haqsız ittihama dözə bilməyən S.Axundov həqiqəti də sübut edə bilmədiyindən, özünə qəsd etmiş, təsadüf nəticəsində tapançadan açılan güllə onun sol tərəfindən keçib getmiş, beləliklə onun həyatı xilas olmuşdur.

Axundov 1894-1897-ci illər ərzində III rus-tatar məktəbində, 1897-ci ildən 1901-ci ilədək Bakıdakı Lavrova progimnaziyasının əlifba sinfində, 1901-ci ildən 1905-ci ilədək yenə də III rus-tatar məktəbində müəllimlik etmiş, 1905-ci ildən 1911-ci ilə qədər VII rus-tatar məktəbində, 1911-ci ildən 1920-ci ilədək Bakıdakı IV rus-tatar məktəbində direktor vəzifəsində çalışmış, 1905-ci il Rus inqilabından sonra "İrşad", "Tərəqqi" qəzetləri, "Dəbistan", "Məktəb" məcmuələrində fəal surətdə iştirak etmiş, 1908-ci ildə öz müəllim dostları M.Mahmudbəyov, S.Əbdürrəhmənbəyzadə, F.Ağazadə, A.Talıbzadə, A.Əfəndizadə ilə birlikdə "II il", 1922-ci ildə "Yeni türk əlifbası" dərsliyini tərtib etmişdir.

S.S.Axundov 1918-ci ildə maarif sahəsində çalışmış, 1920-ci il avqustun 9-unda Qarabağ İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Qarabağ vilayəti maarif şöbəsinin müdiri təyin edilmişdir. 1921-ci ildə xəstələndiyinə görə Bakıya gəlmiş, bir müddət maarif şöbəsində müfəttiş vəzifəsində, sonra isə məktəb müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Onun ictimai fəaliyyəti yalnız məktəb dairəsində qalmamış, müəllimliklə yanaşı, mütərəqqi fikirli gənc ziyalılarla birlikdə maarif və mədəniyyətimizin inkişafı üçün səy göstərmiş, gənc nəsli mütərəqqi ideyalarla tərbiyələndirmək işində var qüvvəsi ilə çalışmış, teatr səhnəsinin tərəqqisinə yardım etmiş, həvəskar aktyor kimi Azərbaycan səhnəsində çıxış etmişdir. O, ilk dəfə səhnəyə N.Nərimanovun "Nadanlıq" pyesinin tamaşasında çıxmışdır.

Ədib 1912-ci ildə Sani (ikinci) təxəllüsünü götürmüş, lakin bu təxəllüsü nə üçün seçdiyini qeyd etməmişdir. Bəzi mülahizələrə görə, yazıçı bunu şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük hörmət bəslədiyi Mirzə Fətəli Axundova görə (ikinci Axundov), bəzi fikirlərə görə isə öz müasiri, görkəmli pedaqoq Süleyman bəy Əbdürrəhmənbəyovun xatirinə (ikinci Süleyman) götürmüşdür. Akademik Rafael Hüseynov "Həyat qədər təbii" məqaləsində Sani sözünün ikinci Axundov olmasını əqləbatan hesab edir və yazır: "Süleyman Sani Axundov Azərbaycan gerçəkçi nəsrin banisi Mirzə Fətəlinin davamçılarından sayıla bilər. Ancaq Süleyman Sani Axundovun yaşadığı ömür yolunu, bizə yadıqar qoyub getdiyi irsi indi – vaxtın hüdürlüyündən seyr edərkən, gəlinən əsas qənaət ondan ibarətdir ki, Süleyman Sani Axundova yaraşmayan bircə kəlmə varsa, o da elə "sani" – "ikinci" sözüdür. Çünki o, heç vaxt ikinci olmadı" [10, s.14].

S.S.Axundov 1939-cu il martın 29-da Bakıda ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

S.S.Axundovun uşaq yaradıcılığı. S.S.Axundov uşaq və gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının böyük tərbiyəvi təsir gücünü nəzərə alaraq uşaqlar üçün 1912-1914-cü illərdə "Qorxulu nağıllar" adı altında "Əhməd və Məleykə", "Abbas və Zeynəb", "Nurəddin", "Qaraca qız", "Əşrəf" hekayələrini yazmış, bu əsərlərlə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına forma, məzmun, üslub yenilikləri gətirmişdir. Bu hekayələr ilk dəfə "Məktəb" jurnalında dərc olunmuş, sonralar yazıçının müxtəlif kitablarına və antologiyalara daxil edilmişdir.

S.S.Axundovun uşaq ədəbiyyatına gətirdiyi əsas yeniliklər aşağıdakılardır:

1. *Realizm və həyat həqiqətlərinin açıq təsviri*

Əvvəllər uşaq ədəbiyyatında dominant olan "xoşbəxt sonluq" və qorxusuz dünya görüntüsü yerini həyatın həm işıqlı, həm qaranlıq tərəflərinin açıq göstərilməsinə buraxdı. "Qorxulu nağıllar" (1912-1914) silsiləsi bu baxımdan inqilabi əhəmiyyətə malikdir: aclıq, yetimlik, qan ədavəti, ögey ana zülmü, sinfi bərabərsizlik kimi mövzular ilk dəfə uşaq ədəbiyyatında bu qədər kəskin və psixoloji dəqiqliklə qaldırıldı.

2. Uşaq psixologiyasının dərin tədqiqi

Axundov uşaqları sadəcə, “kiçik böyük” kimi deyil, özünəməxsus daxili aləmi, travmaları, qorxuları və təkamülü olan varlıqlar kimi təsvir etdi. “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əhməd və Məleykə” əsərlərində uşağın birtərəfli qoruyucu tərbiyənin fəsadları, ölüm qorxusu, yetimlik kompleksi, dostluq sdaqəti kimi məsələlər elmi dəqiqliklə işlənmişdir.

3. Folklor formalarından realist məzmunu keçid

Əsərlər xalq nağılı üslubunda (Hacı Səmədin dilindən nəql, müqəddimə, ibrətamiz sonluq) yazılsa da, məzmunu tamamilə realist və sosial yönümlüdür. Bu sintez sayəsində ənənəvi forma yeni məzmunla doldu və uşaq üçün həm tanış, həm də təsirli oldu.

4. Maarifçilik və sosial tənqid

Axundov uşaq ədəbiyyatını yalnız əyləncə vasitəsi kimi deyil, cəmiyyətin islahı üçün silah hesab edirdi. Qan ədavəti (“Abbas və Zeynəb”), ögey ana zülmü (“Nurəddin”), sinfi ziddiyyətlər (“Qaraca qız”), cəhalətin fəsadları (“Əşrəf”) kimi mövzular vasitəsilə o, uşaqlara həm əxlaqi dəyərlər, həm də sosial şüur aşılayırdı.

5. Janr və üslub yenilikləri

“Qorxulu nağıllar” silsiləsi Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq nəsrinin ilk orijinal seriyasıdır. “Qaraca qız” (1913) povest janrında yazılmış ilk uşaq əsərlərindən biridir, “Əşrəf” (1914) isə macərə-psixoloji hekayə janrının əsasını qoymuşdur.

Yazıçı öz tərcümeyi-halında uşaq hekayələrini yazmasına səbəb olaraq onu göstərir ki: *“Azərbaycan məktəblərinin sayının artması ilə əlaqədar olaraq uşaq ədəbiyyatına böyük ehtiyac yarandı. “Dəbistan”, “Məktəb” məcmuələrində tərcümə hekayələri nəşr olunurdu ki, bu hekayələr də Azərbaycan uşaqlarını o qədər maraqlandırmırdı. Bu vaxt mən uşaqlar üçün onların doğma dilində Azərbaycan həyatından alınmış orijinal hekayələr yazmaq fikrinə düşdüm. “Qorxulu nağıllar” adlı ümumi sərlövhə altında bir seriya hekayələr yazdım”* [9, s.89].

Süleyman Sani Axundovun uşaq hekayələri hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və dəyərli alimlər əsasən sonrakı nəşrlər üzərində təhlillər aparmışlar. Hazırda da bu əsərlərin təhlili üzrə işlər aparılmaqda, bu mövzularda məqalələr yazılmaqdadır. Bunlardan Aygün Bağırının “Şuşalı Süleyman Sani Axundov” [6], ədəbiyyatşünas Sərvanə Dağtumasın “Süleyman Sani Axundovun hekayələrində uşaq psixologiyasının tədqiqi” [7], Ədalət Rəsulovanın “Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında maarifçiliyin tərənnümü” [13] və s. göstərmək olar. Aygün Bağırılı öz məqaləsində “Niyə qorxulu nağıllar?” sualına Nadir Vəlixanov ilə Könül Aydın Nəhmətovanın fikirlərini nümunə göstərməklə cavab tapmağa çalışmışdır. Belə ki, Nadir Vəlixanov əsərə verilən adı *“Əsərləri diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, burada Süleyman Saninin dünyagörüşünün bəzi çalarları özünü göstərir; qorxu və sevinc hissləri həmişə ədibin diqqət mərkəzində olmuş və bu hissləri doğuran ictimai səbəblər maarifçi-demokratik müəllim, yazıçı mövqeyindən araşdırılmışdır. Bu əsərlərin problematikasını, ideya-estetik istiqamətlərini diqqətlə müşahidə etdikdə məlum olur ki, burada qorxu hissi uşaqlara həyatı onların anlaq, maraq səviyyələrinə uyğun hərtərəfli öyrətmək konsepsiyası ilə bağlıdır”* [14, s.128] şəklində izah edirsə, Könül Aydın Nəhmətova isə məsələyə tamamilə fərqli münasibət bildirir: *“Yazıçı uşaqlar üçün yazdığı əsərlərini “Qorxulu nağıllar” ümumi başlığı altında toplamaqla, kiçik oxucularının müəllimə marağını öncədən stimullaşdırmağa çalışırdı. Bilindi ki, həyəcan kiçik oxucuların müəllimə marağının ən mühüm motivasiyalarındandır”* [11, s.17].

Ədəbiyyatşünas Sərvanə Dağtumas Süleyman Sani Axundovun uşaq hekayələrini psixoloji aspektdən tədqiq etmiş, hekayələrdə uşaqların aldığı travmalardan, onların keçdiyi psixoloji təkamüldən bəhs etmişdir: *“Hekayələr travmalarla baş etməyi, onlara seçim azadlığı verməyi, çətinliklərlə mübarizə aparmağın yollarını tapmağı və daxili gücə inamı bizə aşılayır”* [7, s.142].

Mir Cəlal Paşayev “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” kitabında S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”ı barədə yazır: *“Bu hekayələrdə həyatın mürəkkəbliyi, çətinliyi, şirinliyi çılpaqlığı ilə*

yazılmışdır. Bu hekayələr uşağa xoş və ya qəmli duyğu verməkdə qalmır, onu qayğısız uşaqlıq yuxusundan ayıldır, həyata hazır olmağa çağırır, həyat yolunda olan və ola bilən bütün əngəl və maneələrdən xəbərdar edir” [12, s.326].

S.Sani hekayələrini xalq nağılları üslubunda yazmışdır. Hekayələr xüsusi müqəddimə ilə başlayır ki, burada hər hekayənin məzmunu, qayəsi haqqında məlumat verilir və hadisələrin necə inkişaf edəcəyi barədə müəyyən təsəvvür formalaşdırılır. Hekayələrin əksəriyyəti Hacı Səmədin dilindən oğlu Məmmədə və qızı Fatiməyə danışılır. Bu qorxulu əhvalatlar uşaqları dəhşətə gətirir.

“Qorxulu nağıllar”da yazıçı tanıdığı insanların, valideynlərini itirmiş uşaqların acı taleyindən söhbət açmış, kiçik adamların faciəsini ictimai bəla kimi göstərmiş, uşaqların maraq və meyllərini nəzərə almış, yaratdığı surətin daxili aləmini, davranışını, psixologiyasını incəliyinə kimi açaraq, onlara yüksək əxlaqi fikirlər aşılamaq məqsədi güdmüşdür.

“Əhməd və Məleykə” (1912) hekayəsində yazıçı, balalarının aclığına dözə bilməyib ev əşyalarını satmağa məcbur olan Xədicənin və onun yetimlərinin (Əhməd və Məleykə) ürək dağlayan ağır həyatlarını qələmə almışdır. Bu ailənin faciəsi ailə başçısı Nurəddinin qazanc arxasınca gedərkən yolda həlak olması ilə məhdudlaşmır. Hekayədən belə qənaətə gəlmək olar ki, onların yaşadıkların; kəndin əhalisi hamılıqla yaşayır. Müəllif yazır ki, Xədicə “çörək üçün hansı qonşuya getdisə, əliboş qayıtdı, çünki hamı bunların günündə idi”.

Yazıçı bir ailənin faciəsini Azərbaycan kəndinin ağır məhrumiyyəti ilə vəhdətdə verir. Hekayənin sonunda nikbin əhvali-ruhiyyə özünü göstərir. Cəmaləddin adlı səxavətli bir səyyah Nurəddinin ailəsinə yardım əli uzadır. Hekayədə Cəmaləddinin təmsalında həyatda təmənnaşsız yardım etməyi bacaran yaxşı insanların varlığına inam, çətinliklərə təslim olmamaq, mübariz olmaq hissi aşılır.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsi 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında çap olunmuşdur. Yazıçı hekayəni 1916-cı ildə “Rəşid və Gövhər” adı ilə yenidən işləmişdir.

Hekayədə bir parça çörəyə möhtac olan başqa bir ailənin güzəranı təsvir olunur. Bir quru daxmadan başqa atalarından on yaşlı Abbasla yeddi yaşlı Zeynəbə heç nə qalmamışdır, anaları Fatma cəhrəcilik edib gündəlik çörəyini qazanırdı. Dolanacağın ağırlığı Abbasi çox erkən ailə qayğısına qalmağa məcbur edir, meşədən odun qırıb satmaqla ana və bacısını saxlayır. Bir gün meşəyə qulançar yığmağa gedən bacı-qardaş düşmənlə gülləsinə məruz qalırlar. Dörd il bundan əvvəl qardaşı el davasında Qayadibi əhli tərəfindən öldürülmüş Səfər qardaşının intiqamını bütün kənddən alacağını iddia edirdi, qan düşmənciliyini davam etdirirdi. İntiqam hissi Abbas və Zeynəbə qarşı çevrilməsə də, uşaqlar quldurların naqafil güllələrinin – qan intiqamının qurbanı olurlar.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsində vəhşi adət və ənənələr, nəsil ədavəti, ata-babaların “qana-qan” kimi pis vərdişləri tənqid edilir, müəllif cəhalət və avamlığın doğurduğu faciələri göstərərək öz etirazını bildirir.

“Nurəddin” hekayəsi. Ədibin “Nurəddin” hekayəsinin ilk nəşri ilə (“Məktəb”, 1912-ci il) sonrakı nəşrləri arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Ədib hekayəni 1936-cı il çapı üçün işləyəndə bəzi dəyişikliklər etmişdir. Bu barədə ilk dəfə məlumat verən Nadir Vəlixanov olmuşdur. O, “Süleyman Sani Axundov” adlı monoqrafiyasında dəyişiklikləri nəzərə çatdırmışdır: *“İlk nəşrdə məktəbli Fatma atası Hacı Səmədə deyir ki, “müəllimimizin əmrinə görə gərək sabaha bir elə nağıl düzəldim ki, ondan belə mənə çıxsın: “Yaxşılıq eylə at dəryaya, balıq bilməsə də, xalıq bilər”. Bu cümlədəki “xalıq” sözü Allaha işarə idi. Ədib həmin cümləni “yaxşılıq elə, əvəzini görərsən” şəklində dəyişmişdir. İlk nəşrdə Hacı Səməd Hacı Nəsinin övladı olmasını da “Allah-taala”nın “kəraməti” ilə bağlayır. Əsərin sonrakı nəşrində isə ədib bu ifadəni “axırda bunların bir oğlu oldu” şəklində yazmışdır. İlk nəşrdə Hacı Nəsir Rəhimə yaxşılıq etmişdi. Bunun əvəzində Rəhim Nurəddinə “kibrit qutusu irilikdə Quran” gətirir, yeni nəşrdə isə Rəhim Nurəddinə Quran yox, Sədinin “Gülüstan” kitabını yadigar verir”* [14, s.145].

İlk nəşrdə Nurəddinin adı Nurəldəddin kimi verilmişdir. Nadir Vəlixanovun *“Bu, müəllifin həmin obrazın işıqlı, düşüncəli olduğunu onun adında da nəzərə çatdırılması ilə əlaqədardır.”* fikrinə Könül Nəhmətova *“Tədqiqatçı bu yazılış fərqi xüsusi bir mənə versə də, ərəb dilinin fonetika bəhsinə istinadən deyə bilərik ki, ərəb dilində orfoqrafik cəhətdən “Nurəldəddin” olan kəlmənin orfoepiyası “Nurəddin”dir”* [11, s.7] şəklində izahat verir.

Yazıçı hekayənin qəhrəmanı – tərbiyəsi, təhsili, ədəbi və ağılı ilə seçilən balaca Nurəddinin simasında bir məktəblinin orijinal, canlı surətini yaratmışdır. Əsərin əsas süjet xəttini onun faciəli həyatının təsviri təşkil edir. Nurəddin mehriban bir ailədə tərbiyə almışdır. Xeyirxah insan olan atası Hacı Nəsir, anası Həlimə Nurəddinin alicənab, mərd, həqiqəti sevən, savadlı olması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər, nəticədə o, öz tərbiyəsi ilə yoldaşlarının hörmətini qazanmışdır. Lakin anası ona yalnız həyatın işıqlı tərəflərini göstərmiş, həyatın acılarını dadmağa qoymamışdır. Birtərəfli tərbiyənin acı nəticələri özünü göstərir. Nurəddinin həyat yollarına yenicə qədəm basdığı bir vaxtda anası ölür, atası oğlunun əhvalını düzəltmək üçün ailə qurur. Elə həmin gündən Hacı Nəsinin ailəsinin faciəsi başlanır.

Əvvəl anasını, sonra atasını itirən Nurəddinin onun mal-mülkünə sahiblənmək istəyən analığı – daşürəkli, canavar təbiətli bir iblis olan Gülpərinin ümidinə qalır. O, Nurəddinə çatacaq vərəsəlik haqqını əldə etmək üçün Əmiraslandan istifadə edərək, məsum uşağı tələf etmək istəyir. Onların hər ikisi pula həris idilər, onlarda vicdan, mərhəmət hissi yox idi, ona görə də öz naqis əməllərinin qurbanına çevrilirlər.

Hekayədə mənfi obrazlarla yanaşı, Bahar, İmamverdi baba, Cənnətəli, Rəhim, Rəhimə kimi müsbət xarakterlər də vardır ki, onların köməyi sayəsində Nurəddin qarşısına çıxan bütün maneə və çətinliklərə üstün gəlir.

Əsərdə tərbiyə problemi qabarıq şəkildədir, yazıçı cəmiyyətin formalaşmasında maarifin, təhsilin səmərəsini, təlim-tərbiyənin əhəmiyyətini zəruri bir problem kimi qarşıya qoyaraq onun bədii həllini verməyə çalışmışdır. Fil.f.d., dosent Aygün Bağırının qeyd etdiyi kimi, *“Nurəddin atasından qalan maddi mirası itirsə də, aldığı tərbiyə ona mənəvi miras kimi əbədi qalır”* [6, s.62].

Əsərdə ifadə olunan əsas fikirlərdən biri də xeyirxahlıq və yaxşılığın heç zaman itməməsi məsələsidir. Nurəddinin atası vaxtilə hamıya yaxşılıq etmişdir. Fayton qəzasına düşüb ciddi bədən xəsarəti alan Nurəddini də vaxtilə atasının əl tutduğu Rəhim və onun həyat yoldaşı Rəhimə ölümün pəncəsindən xilas edirlər. Hekayə ibrətamiz sonluqla bitir. Nurəddin vaxtilə ona əzab verən, sonda dilənçi vəziyyətinə düşən Gülpərini tək və ələcsiz görəndə ondan köməyini əsirgəmir.

“Qaraca qız” povestini Süleyman Sani Axundov 1913-cü ildə yazmışdır.

Bildiyimiz kimi, sovet hakimiyyətinin Azərbaycan sovet ədəbiyyatı yaratmaq siyasəti yeni əsərlərin mövcud ideologiyaya tabe etdirməklə yanaşı, klassik əsərlərə də müdaxilə etməklə, dəyişikliklər aparmaqla əsərlərin məzmununu ideoloji təhriflərə məruz qoyurdu ki, təzyiqlə üzləşən belə əsərlərdən biri də **“Qaraca qız”** olmuşdur. Yazıçı əsər üzərində müəyyən dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu dəyişikliklər barədə ilk dəfə 1968-ci ildə Nadir Vəlixanov məlumat vermişdi. Sonra Könül Aydın Nəhmətova *“S.S.Axundov. “Qaraca qız” kitabında olan dəyişikliklər barədə daha geniş məlumat vermiş, 3 fərqli nəşrin müqayisəli təhlilini aparmışdır. 1927-1934-cü il nəşrlərində həmin dövrün hakim təbəqələrinin bəylərə, ağalara olan münasibətinə əsasən əvvəlki nəşrlərdə humanist və müsbət xüsusiyyətlərə malik Pəricahan xanım, Hüseynqulu ağa daha tünd boyalarla əks olunmuşdur. Sonra din və ibadətə bağlı ixtisarlara nəzərə çarpır. Əvvəlki nəşrdə Piri baba hər səhər dəstəmaz alıb namaz qılırdısa, sonrakı nəşrdə bu hissə ixtisar olunub.*

Könül Nəhmətova Nadir Vəlixanovun *“yaradıcılıq işi”* kimi qiymətləndirdiyi bu dəyişikliklərin əsəri sovet konyukturasına uyğunlaşdırmaq məcburiyyətindən irəli gəldiyini vurğulayır, eyni zamanda müasir ədəbiyyatşünaslıqda layiqincə tədqiq olunmadığını təəssüflə qeyd edir, ilk dəyişikliklərin elmi tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi 1936-cı ildə deyil, 1927-ci ildə S.S.Axundovun *“Zərəfət”* adlı hekayələr kitabına daxil olarkən, ikinci dəfə 1934-cü ildə

“Azərnəşr”in “Qaraca qız” kitabçasının tərtibi zamanı baş verdiyini nəzərə çatdırır, povestin janr və ideya baxımından da yanlış təbliğ olunduğunu bildirir.

Əflatun Saracılı əsərin dəyişikliyə məruz qalmasını sadəcə, bir cümlə ilə ifadə etməklə kifayətlənmişdir. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı” əsərində digər müasir ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq, “Qaraca qız” əsərinə elm və təhsilimiz tərəfindən laqeyd münasibət göstərildiyini deyən Füzuli Əsgərlinin özü də təhlilini sonrakı nəşrlər üzərində aparmışdır.

“Qaraca qız” əsəri rejissor Şamil Mahmudbəyov, ssenari müəllifləri İosif Prut, Şamil Mahmudbəyov tərəfindən 1966-cı ildə eyni ad altında ekranlaşdırılmışdır. Filmdə əsərdən müəyyən fərqlənmələr özünü göstərir. Əsərin əvvəlki nəşrlərində əksini tapan Piri babanın ibadətlə məşğul olması epizodu filmdə də göstərilmişdir.

Əsərdə ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq zəhmətkeş ailəsindən olan uşağın – Tutunun taleyindən danışılmış, mülkədarlar ilə saf insan – yetim uşaq qarşılaşdırılmış, keçmiş burjua-mülkədar cəmiyyətinin çirkinlikləri, uşaqların səfil və acınacaqlı həyatı, bəylərin-ağaların zülmü və s. təsvir edilmiş, zülmkarlara nifrət, məzlumları müdafiə məsələsi qabarıq şəkildə göstərilmişdir.

Qaraca qızın taleyi tək bir nəfərin yox, dövrün kəşmə-kəşlərində min bir əzaba qatlaşan, təhqir olunan, nəhayət, həyatdan nakam gedən kimsəsizlərin taleyidir. O, zəlzələdə valideynlərini itirdikdən sonra Yasəmən adlı qayğıkeş, insanpərvər bir qaraçı qadının, daha sonra hər çiçəyin, heyvanın dilini bilən, nurani bir qocanın – bağban Piri babanın himayəsinə keçir, həyatın qaranlıq, işıqlı tərəflərini görür.

S.Sani uşağın tərbiyəsində mühitin, əməyin rolunu yüksək qiymətləndirir. Yaşadığı və tərbiyələndiyi mühit Hüseynqulu ağanın yeganə qızı Ağca xanımı rəsmi aristokrat qaydalarına tabe olan zəif, cəsarətsiz, Qaraca qızı isə çevik, cəsarətli, qoçaq bir qıza çevirmişdir.

Əsərdə nəzərə çatdırılan mühüm cəhətlərdən biri də dostluq, dostluqda sədaqət məsələləridir. Qızının Qaraca qızla oynamasını öz bəy mənliliyinə sığışdırmayıb bunu özləri üçün təhqir sayan, eyni zamanda onun Ağca xanımın psixoloji sağlamlığına zərər verə biləcəyini düşünən Pəricahan xanım və onun mənsub olduğu ailə qanunları qızların dostluğuna mane olur. Qaraca qız dostluqda çox möhkəmdir, sədaqətli. Ağca xanımı ilan vuran zaman tərəddüd etmədən dostu üçün canından keçir. Beləliklə, mənəm-mənəmlik, lovğalıq bu iki qızdan birinin həyatını itirməsinə, digərinin mənəvi zərbə almasına səbəb olur.

Hekayədə ailə ziddiyyətləri qabarıq şəkildə göstərilmişdir. Biz bunu Qaraçı Yusiflə arvadı Yasəmən, Hüseynqulu ağa ilə Pəricahan xanım xəttində görürük.

“Qaraca qız” hekayəsinin qiyməti bir də ondadır ki, müəllif Piri kişinin dili ilə sadə, uşaqların anlayacağı şəkildə təbiət hadisələri, heyvanlar, quşlar və başqa canlılar haqqında məlumat verir, onların biliyini artırmağa çalışır. Piri kişinin Ağca xanıma arılar barədə verdiyi məlumat, Qaraca qıza qarışqanın qanadları haqqında dediklərini buna misal göstərmək olar.

“Əşrəf” (1914) hekayəsinin mövzusu inqilabdan əvvəlki həyatdan alınmışdır. İlk dəfə “Məktəb” jurnalının 1914-cü il nömrələrində (8, 17, 20-ci) dərc olunan hekayənin əsas qəhrəmanı Əşrəfdir. Yazıçı hekayəni sevimli şagirdi Əşrəf Babayevə ithaf etmişdir.

Əsərdə gəmiçiliklə məşğul olan Əlimərdanın bir cühd üçün gəmisində Rusiyaya qaçaq malı aparması səbəbindən həbs edilərək arvadı Nəcibə, oğlu Əşrəflə sürgün olunmasından, yolda qatar qəzası nəticəsində Əşrəfin valideynlərindən ayrı düşüb əvvəl Nikolay İvanoviç adlı bir müəllimlə onun arvadı Sofiya Aleksandrovnanın himayəsində, onların vəfatından sonra müsəlman Bürhanəddinin ailəsində yaşamasından bəhs olunur. Hekayədə Əlimərdanın ailəsinin sonrakı taleyi haqqında ətraflı məlumat verilmir. Əsas diqqət Əşrəfə, onun həyatına yönəldilir.

Süleyman Sani Axundovun uşaq mövzusunda yazdığı başqa maraqlı, ibrətamiz fikir aşıl原因 digər əsərləri də vardır ki, ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Hüseyn Əhmədov yazır: “ Ədibin “Zarəfat”, “Misri xəstəlik”, “Ümid çırağı”, “Sona xala”, “Təbrik”,

“Mister Qreyin köpəyi” və s. hekayələri də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. O, bu hekayələrdə xalq içərisindən çıxmış uşaqların mənəvi aləminin zəngin, möhkəm və qüvvətli olması fikrini aşılamişdır” [8, s.239].

Nəticə / Conclusion

Süleyman Sani Axundov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını folklor-didaktik mərhələdən realist-psixoloji mərhələyə keçirmiş, orijinal mövzu, dərin psixologizm və sosial tənqid gətirməklə bu sahənin əsl banisi olmuşdur. Onun “Qorxulu nağıllar” silsiləsi və “Qaraca qız” povesti bu gün də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassik zirvələrindən sayılır.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov S.S. Qaraca qız. “Məktəb” jurnalı, 1913, № 12.
2. Axundov S.S. Qaraca qız. “Məktəb” jurnalı, 1913, № 21.
3. Axundov S.S. “Qorxulu nağıllar”. – Bakı, 1958, 127 s.
4. Axundov S.S. Zərafət (hekayələr). – Bakı: Azərnəşr, 1927.
5. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, 1936.
6. Bağırılı A. “Şuşalı Süleyman Sani Axundov”. Tarix, insan və cəmiyyət, 2022, 4 (37).
7. Dağtumas S. “Süleyman Sani Axundovun hekayələrində uşaq psixologiyasının tədqiqi”. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. “Süleyman Sani Axundov–150”. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, 22 aprel 2025.
8. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərslik, 2014, 431 s.
9. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. – Bakı: Gənclik, 1978, 125 s.
10. Hüseynov R. “Həyat qədər təbii” məqaləsi. “525-ci” qəzet, 21 oktyabr 2023, № 191.
11. Nəhmətova K. “S.S.Axundov. “Qaraca qız”. – Bakı, 2016, 172 s.
12. Paşayev M.C. “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1905-1917). – Bakı, 2004, 392 s.
13. Rəsulova Ə. “Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında maarifçiliyin tərənnümü”. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. “Süleyman Sani Axundov–150”. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, 22 aprel 2025.
14. Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov. – Bakı: Gənclik, 1968, 171 s.